

Козацькі та гайдамацькі мотиви в художній літературі про наш край

Українське козацтво з часу зародження взяло на себе велику історичну місію захисника національних інтересів українського народу, урятування його від фізичного й духовного винищення, зрештою, і гаранта державного самоутвердження.

Звичайно, ця роль українського козацтва знайшла широке відображення в художній літературі. Історичні жанри в прозі, поезії, драматургії протягом багатьох десятиліть виступають фактором збереження історичної пам'яті народу, відіграють першочергову роль у формуванні нації та її самосвідомості. Яскравим підтвердженням цього є твори Т. Шевченка, П. Куліша, М. Старицького, А. Кащенко, З. Тулуб, О. Соколовського, Я. Качури, Б. Лепкого, М. Лазорського, І. Ле, П. Панча, Н. Рибак, Р. Іванчука, П. Загребельного та багатьох інших. Тема козацтва в книгах названих авторів акумулює в собі досвід поколінь, оцінки й переоцінки цього явища в житті українського народу, виступає могутнім імпульсом національного відродження й саморозвитку.

Так склалося історично, що шляхи багатьох козацьких полків пролягали через волинські землі та місто Житомир. Чому? Відповідь на питання знаходимо в статті М. Грушевського „Козацтво на Україні”. Говорячи про причини відродження в українському житті XV-XVI ст. прикордонництва під новою назвою козацтва, М. Грушевський пише: „На кошти уряду – із стратегічних міркувань – його урядовцями були відбудовані протягом першої половини XVI ст. головні прикордонні замки – Київ, Остер, Канів, Черкаси, Житомир, озброєні артилерією й населені військовими гарнізонами”.

Волинська земля часто ставала ареною жорстоких боїв козацтва за соціальне й національне визволення, за утвердження державності. Про це йдеться в багатьох книгах на історичну тематику. На Житомирщині й нині покажуть дуби Богдана Хмельницького, його криниці, церкви, де зупинялось козацтво. Гордістю нашого краю є два гетьмани – Іван Самійлович та Іван Остапович Виговський.

Багато століть населення нашого краю зазнавало утисків чужоземних поневолювачів – монголо-татарських і литовських завойовників, польських магнатів та й власних феодалів. Непосильна праця на землевласників, свавілля польської шляхти часто переповнювали чашу народного терпіння. У 1593 році Полісся охопила хвиля повстань реєстрових козаків і селян на чолі з дрібним шляхтичем Кшиштофом Косінським. Через три роки козацько-селянське повстання розгорілося з новою силою.

На чолі реєстрового козацтва став полковник Григорій Лобода, а нереєстрових козаків очолив Северин Наливайко.

Про ці трагічні для козацтва події розповідає український письменник І. Ле в історичному романі „Наливайко”. У романі на широкому історичному тлі кінця XVI ст. відображено криваві сутички між козаками й польською шляхтою, змальовано цікаві історичні постаті. Автор подає широкі пейзажні й батальні картини, зберігає топоніміку, що вказує на місце дії. Так, на багатьох сторінках роману відзначено назви волинських містечок Чуднів, П’ятка, Костянтинів, Острог, Дубно та ін. Ось як ідеться в романі про одну із сутичок супротивних сторін: „Опівдні почався перший бій під лісом. Вишневецький звелів ударити з лісу, не чекаючи, доки Косінський з усіма силами вийде з П’ятки й вишикується до бою. Передовий загін Косінського не сподівався нападу й після першої сутички відступив на горбок. Сам гетьман примчав до загону, коли дію вже закінчили, на полі бою лишили кілька десятків мертвих та поранених бійців”.

Лють Косінського не знала меж. Треба було особливої сили, щоб утримати біля себе на полі бою близько шести тисяч озброєних людей.

Волами з П’ятки притягли чотири вози з гарматами і поставили їх на найвищому горбі...”

За часів гетьманщини територія України поділялася на полки. На правому боці Дніпра, як стверджує В. Антонович у книзі „Про козацькі полки”, були такі: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Кальницький, Подільський, Брацлавський і Паволоцький. Саме про паволоцького (тепер село Паволоч Попільнянського району) полковника Шрама і йде розповідь у відомому нині романі П. Куліша „Чорна рада”. Події, що розгорталися в Україні після смерті Богдана Хмельницького, змусили його побратимів, справжні (борців за волю знову братися за зброю. „Блюдіться, да не порабощенні будете, стережіться, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!” – часто говорив колишній полковник, а потім паволоцький піп Шрам. А коли настала слухна година, його знову обирають полковником. П. Куліш так описує цей епізод: „Як же вмер паволоцький полковник, що після Шрама уряд держав, да зійшлася рада, щоб нового полковника вибрати, він вийшов серед ради у попівській рясі да й каже:

– Діти мої! Наступає страшна година, перехрестить, мабуть, нас Господь ізнов огнем да мечем. Треба тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, де лисиця. Послужив я

православному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля.

Як почула се рада, то так і загула од радості. Зараз окрили Шрама шапками, військовими корогвами, дали йому до рук полковницькі клейноди, вдарили з гармат, да й став панотець Шрам полковником”.

Чудові пейзажні замальовки волинського краю знаходимо і в маловідомій раніше повісті Я. Качури „Богун”. Вони органічно влітаються в настрої козаків, полковника Богуна, гетьмана Хмельницького перед боєм під Берестечком, створюючи таким чином високу художню напругу цього твору. Ось одна з таких замальовок: „Звиваючись між волинськими лісами, низинами і багнами, повільно котить свої тихі води річка Стир. Під Берестечком Стир виходить на велику рівнину, приймає до себе хоч і меншу, але більш обсажену болотами річку Пляшкову; між ними на широкому просторі рівнини поросли молодий ліс і незаймані зелені луки. Саме сюди й постікали обидві ворожі сили. Король випередив козацького гетьмана. Королівське військо на день раніше перейшло на правий берег Стирі. Розташувалося на вигідних позиціях і приготувалося до бою з козаками.

Був ранок. Напоєні перлистою росою, двигтіли, переливалися проти сонця барвисто-зелені простори. Парувала земля. Синім серпанком загорталася далечінь. Кругом було мирно й тихо, лише вгорі кружляли шуліки, давали знати про себе зловісним криком. Шуліки чули кров”.

Нещодавно Ліна Костенко закінчила новий роман у віршах під назвою „Берестечко”. У ньому розповідається про важкі часи для України після поразки козацького війська під Берестечком. Багато сторінок присвячено Богдану Хмельницькому, який прибув з-під Берестечка до Павлочі, деякий час тут жив і виношував усе нові плани боротьби з шляхтою перед укладанням Білоцерківської угоди про мир.

Тема козаччини та гайдамаччини характерна для творчості Т.Г. Шевченка. У деяких його поемах та повістях ідеться й про події, що відбувалися на Волині. Зокрема, у поемі „Чернець” згадується місто Бердичів. Тут, за свідченням В. Антоновича, у 1704 році гетьман Іван Мазепа заарештував фастівського полковника Семена Палія. Причиною цього факту була розбіжність у поглядах на тогочасні складні суспільні події та роль у них козаків. Палій був засланий Петром I до Сибіру, але згодом повернутий в Україну. Він брав участь в Полтавській битві. Ченцем Семен Палій не був. У поемі він змальований як славний запорожець:

Дотанцював аж до брами,
Крикнув: – Пугу! Пугу!
Привітайте, святі ченці,
Товариша з Лугу! –
Свята брама одчинилась,
Козака впустили
І знов брама зачинилась,
Навік зачинилась.
Козакові. Хто ж цей сивий
Попрощався з світом?
Семен Палій, запорожець,
Лихом не добитий...

І тихнуть божії слова,
і в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива.
А сивий гетьман, мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі.
Музика, танці і Бердичів
Кайдани брязкають... Москва,
Бори, сніги і Єнісей...

Немало в художній літературі приділено уваги й такому явищу в житті українського народу, як гайдамаччина, що була реакцією та протестом селянства й козацтва на свавілля польської шляхти у XVIII ст. Як засвідчує В. Антонович, у другій половині XVIII ст. в Україні вже існували невеликі гайдамацькі війська. Чим більше зростав гайдамацький рух, тим більше втрачав він „характер розбишацтва і приймав ясний характер національної справи”. Перші гайдамацькі виступи відбулись у 1734 та 1750 рр. Найбільш грандіозних розмахів набуло гайдамацьке повстання під назвою Коліївщина в 1768 році. До всіх інших причин гайдамацьких виступів на цей раз долучилися ще й релігійні переслідування, бажання польського уряду повернути православних на унію.

Як відомо, найкращим твором про Коліївщину є поема Т.Г. Шевченка „Гайдамаки”. Це художній твір, але більшість описаних подій – це реальність. У поемі згадується й наша місцевість:

І кров полилась
Аж у Волинь.
По Поліссі
Гонта бенкетує.

Та незavidна роль у гайдамацькому русі й випала с. Кодня нинішнього Житомирського району, де відбувалася розправа

над гайдамаками після придушення гайдамаччини. Про це йдеться і в згаданій праці В. Антоновича.

Детально описано це судилище в п'єсі І. Кочерги „Алмазне жорно” та романі Ю. Мушкетика „Гайдамаки”. У романі Ю. Мушкетика змальовано досить трагічні епізоди цієї розправи: „А шляхта не вгамовувалась. Кожного хоч трохи запідозреного в гайдамацтві селянина чекала страшна кара. Сотнями садовили їх на палі, вішали, різали ніздрі, били нагаями. Найбільше людей було страчено біля містечка Кодня, в якому засідала судова комісія. Лиху славу одержало це невеличке містечко. Довго-довго страшним прокляттям звучали по Україні слова: „Щоб тебе Кодня не минула”. За короткий час там відрубали голови семистам гайдамакам.

В Кодні ж судили й Гонту. Нечувану, нелюдську кару вигадала для нього озвіріла шляхта. Катування мало тривати чотирнадцять днів. Протягом перших восьми днів кат мав знімати паси шкіри із спини, потім – відрубати носа, вуха, на одинадцятий день – ноги, на дванадцятий – руки, на тринадцятий – вирвати серце і аж на чотирнадцятий відрубати голову. І вже мертвого четвертувати, а частини тіла порозвішувати над ворітьми чотирнадцяти міст”.

Отже, наукова та художня література, як і козацькі літописці, пильно вдивлялися в події, що відбувалися на древній українській землі, зокрема й на нинішній Житомирщині. У спадок нам дісталися розповіді як про дні звитяжні, так і про трагічні сторінки нашої історії. Хай служать вони уроком для наступних поколінь, а славні козацькі традиції хай допомагають нам утверджувати національну самосвідомість.